

(Əvvəlki qəzetimizin 29 oktyabr, 27 noyabr, 29 dekabr 2010-cu il, 28 yanvar, 19 fevral 2011-ci il tarixli saylarında)

Rumyantsev öz məqsədinə çatmaq üçün Dərbənddən əlavə qüvvə çağırma- lı idi. O, yaxşı bilirdi ki, ləzgilərlə döyüş- mək üçün onlardan ikiqat deyil, dörd- beş qat çox əsgər lazımdır. Bu, təkcə onun gəlidiyi qənaət deyildi, həm də tarixdən məlum fakt idi. Bununla əlaqə- dar səfəvilər dövrünə aid bir faktı yada salmaq kifayətdir. İranın təyin etdiyi Dərbənd və Şirvan hakimləri 60 ildən çox bir müddətdə dəfələrlə İran qarni- zonlarını səfərbər etsələr də, Samur vadisi ləzgilərinin özlərinə tabe edə bilməmişdilər. Tarixçilərin yazdıqları kimi, "şahın Şamaxıdakı və Dərbənddəki hakimləri İran qarnizonlarının gücündən istifadə edərək, Samur vadisi ləzgilərini tabe etmək üçün çox çalışır və bundan ötrü Dərbənddən tez-tez olduqca böyük komandalər göndərirdilər ki, onların tor- paqlarını ələ keçirsinlər." **(Bax: Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря в 1728 году. История, география и этнография Дагестана XVIII - XIX вв. Архивные материалы. М., 1958, с. 78; Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII вв. М., 1991, с. 43-44).**

General A.V. Rumyantsev-in bir neçə qat çox döyüşçü toplayıb Butxürə hücu- ma keçmək planı bir qədər ləngidi. Siyasi vəziyyətin dəyişməsi onu vuruş-manı təxirə salmağa məcbur etdi.

TƏXİRƏ SALINAN VURUŞMA

Nadir şahın getdikcə qüvvətlənməsi və Portadan İranın tutulmuş vilayətlərini boşaltmasını tələb etməsi Osmanlı impe- riyasını çıxılmaz vəziyyətdə qoydu. Ona görə də 1730-cu ilin yazında türk qoşun- ları Həmədan, Ərdəhan, Gırmanşah və Təbriz vilayətlərini tərk etmək məcbu- riyətində qaldı. **(Bax: Mohtadar G.H. Nabardhoeye bozorg-e Naderşah. Tehran, 1380/1960, səh. 22).**

Bu uğursuzluqdan sonra Porta Şimali Qafqazda və Gürcüstanda möhkəmlən- məyi, bu yerlərin xalqlarını özünə tabe etməyi, rusları Xəzəryanı vilayətlərdən sıxışdırmağı qərara aldı. Amma yerli xalqlar ona qarşı üsyana qalxdılar. Ona görə də general A.V. Rumyantsev təcili olaraq narazı əhaliyə qüvvət vermək üçün minlərlə əsgərini həmin ərazilərə göndərdi. Bununla da o, həm türklərin, həm də Kabardanı ələ keçirməyə çalışan Arslan-Gireyin qarşısını almaq istəyirdi. **(Bax: Кабардино-русские отношения в XVII - XVIII веках. Документы и материалы, т. 2. М., 1957, с. 41).**

Krım xanının əmri ilə Kabarda üzə- rinə hücumə keçən Arslan-Girey Terek çayı ətrafında kabardinlər tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldı. O, yeni qüvvə ilə döyüşləri davam etdirmək istə- yəndə knyaz Volkonskinin komandanlığı altında rus qoşunları Kabardaya girdi. Krımlılar geri çəkilməyə məcbur oldular. **(Bax: Yenə orada, səh. 50).**

Bir müddətdən sonra çar Rusiyası Portanın şimaldan Krım xanı Qaplan- Gireyin və cənubdan Surxay xanın köməyi ilə Qafqazda vəziyyəti qarışdır- maq siyasətini xeyli neytrallaşdırmağa nail oldu və Qafqaza yeni hərbi hissələr göndərməklə burada bir qədər də möh- kəmləndi. Ona görə də rusların üstünlük qazandığı şəraitdə general Rumyantsev ləzgilərlə haqq-hesabı çürütmək üçün təxirə salınmış vuruşmanı davam etdir- mək qərarına gəldi. Əvvəlcə o, ultima- tumla ləzgiləri hədələdi. Onun fikrincə bir-birindən kəskin iki ultimatum bu əhali- ni qorxuya salmalı idi. Amma belə olma- dı. Halbuki öz ultimatumlarında general tabe olmaq istəməyən butxürlülərə ağır divan tutacağını açıq-aşkar bildirmişdi.

İKİ ULTIMATUM

Dərbənd qarnizonu daha da möh- kəmləndikdən və buraya əlavə qüvvələr gəldikdən sonra general Rumyantsev öz adamlarını Qurbanın yanına göndə- rib bildirdi ki, müqavimət göstərməkdən əl çəksin. Küre vilayəti Rusiyanın təbə- liyindədir və bunu qəbul etməyib impe- ratorun iradəsinə qarşı çıxanlar onun düşmənləridir. Komandanlıq itaət etmə- yəyə görə onları cəzalandıracaqdır. General eyni zamanda müqavimət hərə- katı başçıların Dərbəndə gəlib könüllü təslim olmasını tələb edirdi. **(Bax: АВПР, ф.89, 1730, д. 11, л. 22).**

Rumyantsev-in tələbini təhqir kimi qəbul edən butxürlü Qurban rədd cavabı verərək, döyüşlərə hazırlaşmağa başladı. Öz qoşununa bir qədər əlavə qüvvələr də cəlb edən Qurban axıra kimi döyüşməyi qərara almışdı. Qonşu vilayətlərin hakim- lərinin bir-birinin ardınca Rusiyanın təbəliyinə qəbul etməsi onun vəziyyətini getdikcə ağırlaşdırırdı. General Rumyantsev onu təklmək imkanı əldə etmişdi. Ona görə də ikinci dəfə ultima- tum göndərdi. Bu dəfə o, Qurbandan bütün silahlı dəstələri ilə birlikdə danışıq- sız təslim olmağı tələb etdi. Qurban ikinci ultimatumu qısa cavab verdi: "Bacarırsa, gəlib bizi təslim etsin". Növbəti ultimatu- mu da cavabsız qalan baş komandan "qiyamçıları" bir dəfəlik susdurmağı qəra- ra aldı. **(Bax: Yenə orada).**

Küredə keçiriləcək hərbi əməliyyata general Kropotov rəhbərlik etməli idi. Bu, 1725-ci ildə Rusiyanın əksinə çıx-

lənşdirilməli, əsas qüvvələrin hərəkatına şərait yaradılmalı idi. Hətta mümkün olan yerlərdə əsgərlər əsir alınan dinc əhaliyə qabağa verərək irəliləməli idi. Əhalini bərk qorxuya salmaq, onu müqavimət göstərməkdən çəkindirmək üçün yolüstü kəndlər od vurulub yan- dırılmalıydı. Əvvəlki döyüşlər vaxtı Cəbə, İspik, Salyan, Şandaq kimi iri kəndləri başdan-başa odlanmış general bu dəfə ləzgiləri daha qəddarcasına cəzalandıracaqdı. Bir sözlə, o, əvvəllər həm Butxür istiqamətində, həm də Qumuxda apardığı döyüşlər zamanı itirdiyi minlərlə əsgərin qisasını çıx- maq, bununla da Peterburqun əvvəlki etimadını qaytarmaq niyyətində idi.

Arxiv materiallarından məlum olduğu kimi, həmin dövrdə çar Rusiyası Qafqazda mövqələrini möhkəmlətmək üçün buraya çoxlu yeni silahlı qüvvələr göndərmiş, İranla danışıqlar apararaq, Türkiyəni Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq planını işləyib hazırlamışdı. O vaxt Rəştə Təhmasib şahla danışıqlar apar- mış təcrübəli rus diplomatı Pyotr Şafirov İran hökmdarına demişdi ki, Jorjiyani (Gürcüstanı - M.M.), Ermənistanı, Şamaxını Şirvanla, qumıqlarla və dağı- stanlılarla osmanlılara güzəştə getmək olmaz. Belə olsa şah Rusiya ilə əlaqə- rini itirər və Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə rusların dəstəyindən məh- rum olar. Rusiya da öz növbəsində Qafqazdakı sərhədlərini möhkəmləndir- mək və Xəzəryanı vilayətlərin yerli xalqla- rını tamamilə özünə tabe etmək üçün çox böyük hərbi qüvvələr saxlayır və bəzi

QANLI DÖYÜŞLƏR

Rus qoşunlarına ilk zərbəni Qurbanın Şixidxür, Piperxür, Xtun və Zəhrəbxür kəndlərinin əhalisindən təşkil etdiyi döyüşçü dəstələri endirdi. Ruslar qalın meşədən çıxıb, yamacları sıx kol- luqlarla örtülüb qayaların arasındakı dəryəyə çatanda hər iki tərəfdən onların üstünə daş yağdırıldı. Ağır daş seli ilk həmlədə düşmənin yüzlərlə əsgərini əlindən aldı. Bir qədər irəlidə gedən avanqard əsas qüvvələrdən aralı düşdü. Ruslar geri çəkilmək və ya irəli getmək barədə qərar qəbul edəndə ləzgilər avanqardı ildirir sürəti ilə böyük yar- ğana tərəf sıxışdırıldılar. Yerli şəraitə bələd olmayan, canını qurtarmaq istə- yən iki minədən çox qayadan aşaraq həmişəlik yarığın dibində qaldı.

Qurban ilk hücumlara daha böyük ümid bəsləyirdi. Rus qoşununu manevr etmək üçün əlverişli əraziyə çatanadək daha çox itkiyə məruz qoymaq lazı- m idi. Ruslar manevr etmək imkanı qaza- nıb topları işə salsaydılar, çətin olacaq- dı. Bunu başa düşən çar generalları tələdən qurtulmaq üçün qoşuna geri çəkilmək əmri verdilər. Buna baxmaya- raq, bir neçə saat ərzində düşmən üç mindən çox əsgərini itirdi. Bu, rus qoşunlarının Şimali Qafqazda verdiklə- ri ən böyük itkilərdən biri idi.

General Rumyantsev öz komandirle- rinə döyüş taktikasını dəyişdirməyi tap- şırdı. Xüsusi batalyonlar meşə ciğırları ilə kollu yamaqlara tərəf hərəkat etmə- yə, buradakı pusquları ləğv etməyə baş- ladı. Bundan xəbər tutan Qurban əlinə təzəcə silah almış kəndliləri təcrübəli döyüşçülərlə əvəz etmək istəsə də, bir qədər ləngidi. Pusquların yarıya qədəri düşmən əlinə keçdi. Təcrübəli döyüş- çülərin yerləşdiyi pusquları ələ keçirmək isə asan olmadı. Bundan ötrü ruslar üç gün vaxt səf etdilər. Bu müddətdə Qurban rus qoşunlarına ikinci qəfil zərbə endirmək üçün hazırlıq gördü.

Rus qoşunları dərədən çıxıb, mövqe seçmək istəyəndə ona yenə iki tərəfdən daş yağdırıldı. İrəlidə isə düşmən aram- sız tüfəng atəşləri ilə üzleşdi. Amma vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq, Rumyantsev-in komandirləri bir neçə topu işə salıb döyüşün gedişində müəyyən qədər dönüş yarada bildilər.

Vəziyyətin getdikcə işğalçıların xeyri- nə dəyişdiyini gören Qurban indi "Səngərlər" adlanan ərazidəki üçüncü - sonuncu səddi möhkəmləndirib, özü əsas dəstələri ilə açıq döyüşə keçdi. Onun tapşırığı ilə kənd camaatı dağlara köçürülmüş, səngərlərdə ancaq döyüş- çülər qalmışdı. Amma sonradan məlum olduğu kimi, qadınların, uşaqların və qocaların çox hissəsi dağlarda gizlən- məkəndən imtina edib, son anda öz həm- yerlilərinin köməyinə gəlmişdilər.

Bir neçə günlük döyüşlərdə rus qoşunları dörd mindən çox əsgərini itirdi. Lakin ləzgilərin də döyüş çərgələri çox seyrəlmişdi. Qurban sağ qalan döyüş- çüləri toplayıb düşmən üzərinə son hücu- ma keçəndə ruslar kəndi aramsız top atəşinə tutdular. Həmin vuruşmada rus generalları bir ləzgi döyüşçüsünü belə əsir ala bilmədilər. Qurban və onun silah- daşları axıradək döyüşüb igidliklə həlak oldular. Onların bu igidliyi xalqın qəhrə- manlıq tarixinə əbədi həkk olundu...

Müəffər MƏLİKMƏMMƏDOV.

MƏŞHUR LƏZGİLƏR HAQQINDA BİLMƏDİKLƏRİMİZ

BÖYÜK DÖYÜŞÇÜ

miş Tarki şamxalına divan tutaraq, onun vilayətini xarabaya döndərmiş ən qəd- dar general idi. **(Bax: Потто В.А. Два века терского казачества (1557-1801). [В 2 т.]. Т.2. Владикавказ, 1912, с.98).**

Lakin vaxtilə Butxür istiqamətində hərbi əməliyyat keçirmiş, həmçinin ağır və qanlı döyüşlərdən sonra Qumux hakimi igid Kaşa bəy üzərində qələbə çalmış general Rumyantsev ümumi rəh- bərliyi öz üzərinə götürdü. O, Qurbanın 6 minlik qoşununa qarşı Küreyə 15 min- lik hərbi qüvvə yeritdi. Bu, o vaxtkı mən- bələrdə göstəriləndiyi kimi, Ləzgistanda həyata keçirilmiş ən geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlardan biri idi. General Rumyantsev ləzgilərə meydan oxuya- raq, bu qüvvə ilə onların qayalarını da yerlə yeksan edəcəyini demişdi. Lakin o, bu qayaların onu necə sıxacağını unutmuşdu. Qocalardan, qadınlardan, uşaqlardan tutmuş hamının qaya daşla- rına çevrilərək qarşından gələn fəlakətə son nəfəsədək sinə gərəcəyini ağına belə götürməmişdi.

FƏLAKƏT

Qumux döyüşlərində olduğu kimi, general Rumyantsev qoşunun avanqar- dını dağ şəraitində yaxşı təcrübə topla- mış rotalardan təşkil etmişdi. Qoşun dağ əməliyyatlarında özünü doğrultmuş yüngül döyüş topları ilə təmin olunmuş- du. Qurbanın təkləndiyinə və kənardan kömək ala bilməyəcəyinə əmin olan general bu dəfə döyüş taktikasını bir qədər dəyişmiş, daha sürətli hücum planı qurmuşdu. Bu plana görə Butxürə gedən yolda qarşıya çıxan təbii maneə- lər, əsasən dar keçidlər və ciğırlar, həm- çinin dərə boyu qurulmuş pusqular xüsusi batalyonlar tərəfindən zərərsiz-

vilayətlərdə əməliyyatlar aparır. **(Bax: АВПР, ф.77. 1731, д.10, л. 32-32 об.).**

Ondan əvvəl general Levaşov Təhmasiblə danışıqlar zamanı ona Portanın təzyiqi altında təslim olmamağı məsləhət görmüş və bildirmişdi ki, şah təcili olaraq Rusiya ilə münasibətləri qaydaya salmalıdır. Rusiya generalları artıq böyük qoşun hissələri ilə Şimali Qafqazı tam özünə tabe edib qurtarmaq üzrədir. Ona görə də İran Rusiya ilə münasibətləri qaydaya salmağa tələs- məlidir. "...Əgər belə olsa, Kür çayı boyunca bütün əyalətlər dərhal şaha veriləcək". **(Bax: Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. СПб.: Типография императорской АН, 1869. Ч.1., с. 106-107).**

Hər iki mənbədən görüldüyü kimi, ruslar Şimali Qafqazda on minlərlə əsg- ərdən ibarət böyük qoşun hissələri yer- ləşdirmişdilər. Döyüşlərə gəldikdə isə, 1731-ci ilin avqustunda rus qoşunları ilə döyüşənlər ancaq ləzgilər idi. Çünki knyaz Volokonskinin qisasçı ekspedis- yaları Arslan-Gireyin korpusunun qarşısı- nı kəsmiş, Muqəddəs Xaç qarasının komendantı general D.F.Eropkin isə şimaldan Ləzgistana köməyə gələ bil- cək qüvvələrin qarşısını almışdı. **(Bax: Кабардино-русские отношения в XVII - XVIII веках. Документы и ма- териалы. М., 1957. Т.2, с. 43-44, 69-70).**

Bütün bunlar böyük fəlakətdən xəbər verirdi. Fəlakət Butxürə addım-addım gəlirdi: topla, tüfənglə, zülmə. Öz azadlı- ğı uğrunda mübarizə aparın hər xalq əsarətə sürükləmək, qul etmək niyyəti ilə gəlirdi. Fəlakətdən qurtulmağın birçə yolu vardı: axıradək mübarizə aparmaq, qanlı döyüşlərdə son nəfəsədək çarpışmaq.